

ЭМОТИВДУУ ЛЕКСИКАНЫ ИЗИЛДӨӨ ЫКМАЛАРЫ
(Ч. Айтматовдун “Кыямат” романынын материалында)

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭМОТИВНОЙ ЛЕКСИКИ
(на материале романа Ч. Айтматова “Плаха”)

Кудайбердиева Гульнур Ганиевна

Ош мамлекеттик университети, филология жана маданият аралык институту, англис тилин окутуунун методикасы кафедрасынын окутуучусу

Аннотация: Макалада тилдин лексикалык курамын, айрыкча эмоцияны билдирген лексикалык бирдиктерди изилдөө маселеси каралат. Теманы тандоо лексика менен иштөөдө методологияны түзүүдөгү белгилүү бир кыйынчылыктар менен шартталган, анткени бул тилдик компоненттин аморфтук мүнөзү, ошондой эле лексиканын адам жашоосунун эмоционалдык чөйрөсүнүн көрүнүшү болгон бөлүгүн изилдөөнүн маанилүүлүгү. Изилдөөнүн предмети эмотивдүү лексикалык бирдиктердин тилдик мазмуну болуп саналат. Эмотивдүү лексика лингвистикалык анализдин бир нече ыкмалары менен талданат, атап айтканда семантикалык талаа ыкмасы, компоненттик анализ ыкмасы, маанини которуу ыкмасы, маанилүүлүк талдоо ыкмасы, сөз жасоо ыкмасы жана ички форма ыкмасы.

Ачкыч сөздөр: эмотивдүү лексика, лингвистикалык метод, полисемия, ички форма, сема, маани, семантикалык компонент, сөз жасоо, сөздүк тааштандысы, семантикалык талаа.

Аннотация: Статья затрагивает вопрос изучения лексического состава языка, в частности лексических единиц, которые обозначают эмоции. Выбор темы обусловлен определенными трудностями в создании методологии при работе с лексикой, в силу аморфного характера данной языковой составляющей, а также важностью изучения той части лексики, которая является выражением эмоциональной сферы существования человека. Предметом исследования является языковое содержание эмотивных лексических единиц. Эмотивная лексика анализируется при помощи нескольких методов лингвистического анализа, а именно метода семантического поля, метода компонентного анализа, метода переноса значения, метода анализа значимостей, словообразовательного метода и метода внутренней формы.

Ключевые слова: эмотивная лексика, лингвистический метод, полисемия, внутренняя форма, сема, значение, семантический компонент, словообразование, словарная помета, семантическое поле.

КИРИШҮҮ

Тилдин илимий изилдөөлөрү тилдердин грамматикалык жана фонологиялык түзүлүшү жаатында эң мыкты болгон, бирок лексиканын кеңири жана структурасы аз болгондуктан лексикалык система анча өнүккөн эмес. Бул макаланын автору лексикалык материалды изилдөө методологиясын сүрөттөөгө аракет кылышат, анткени метод көйгөйү азыркы тил илиминдеги эң курч маселелердин бири [6, 212 – бет]. Демек, лексикалык бирдиктердин маанисин, алардын структурасын, ошондой эле лексиканын структуралык-семантикалык компонентин сүрөттөөгө боло турган конкреттүү методдорду көрсөтүү үчүн атайын милдеттер коюлган. Макаланын жалпы максаты тилдин лексикалык түзүлүшүн изилдөөдө ар кандай методдордун айкалышы, комплекстүү мамиленин зарылдыгын негиздөө болуп саналат. Изилдөөнүн материалы катары англис, немис, орус жана кыргыз тилдериндеги коркуу сезимдерин сүрөттөө үчүн колдонулган аталыштардын лексика-семантикалык тобу каралат.

Сезимдер чөйрөсү тил изилдөөчүлөрүнүн кызыгуусун жаратат, анткени алар адам жашоосунун негизги чөйрөлөрүнүн бири болуп эсептелет, анткени биз дүйнөнү билебиз жана эмоциялардын жардамы менен чындыкка жооп беребиз. Эмотивдик лексиканы изилдөө жаатында иштеген лингвисттердин арасында төмөнкү авторлордун эмгектерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Эмоция лингвистикасынын (эмотиологиянын) өнүгүшүнө В.и. Шаховский тил илиминин бул тармагынын ар кандай маселелерин, анын ичинде тилдин лексикалык системасында эмоцияны семантикалык категориялаштыруу маселесин иштеп чыгуу менен зор салым кошот [11]. А. Виербицкая Сезимдерди көрсөтүү жана чечмелөөдө тилдин ролун изилдөө аркылуу маданияттар аралык кабылдоону жана түшүнүүнү изилдейт [17]. Эмотиологиянын теориялык аспекти, лингвистикалык билимдин бул тармагынын өнүгүү перспективалары с.в. Ионованын [4] эмгектеринде айтылган. Лингвисттер ар башка тилдердин эмоцияларынын семантикасын изилдешет (караңыз: Яблокова т. н. [13], Бочкарева А. Е. [1]), эмотиваларды изилдөөгө талаа ыкмасын колдонушат (Муллагаянова г. с. [5]), эмотив лексикасынын этиштерин карашат (Эбзеева Ю. Н., Ленько г. Н. [12]).

Лексикалык бирдиктердин маанисин изилдөө методологиясы. Лексиканы ар кандай изилдөө лингвистикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн лексикалык бирдиктерди лексика-семантикалык топторго бириктирүү маселеси менен башталат. Лексиканы түзүүнүн эң популярдуу жолдорунун бири-семантикалык талаа методу. Бул макалада англис, немис, орус жана кыргыз тилдеринде коркуу сезимин билдирген лексикалык бирдиктер изилдөө материалы катары кызмат кылат. Эмоциялардын аталыштары, атап айтканда, зат атоочтор, сын атоочтор, этиштер жана этиштик фразеологизмдер лексика-семантикалык талааларда, берилген эмоцияны аныктоонун кабыл алынган критерийлерин эске алуу менен, Сөздүк аныктамаларын талдоонун негизинде чогултулган.

Эмотивдүү лексиканын маанисин сүрөттөө үчүн изилдөөнүн авторлору компоненттик анализ ыкмасын колдонуп, полисемантикалык категорияны изилдеп, лексикалык бирдиктердин иштешин талдашкан. Тил бирдиктерин азыраак иреттүү бирдиктерге бөлүүгө болот, бул бүтүндөй тил структурасынын негизги принциптеринин бири. Демек, лексикалык бирдиктин мааниси бир катар компоненттерге бөлүнүшү мүмкүн. Мындай белгилүү бир жол менен уюштурулган компоненттердин (сем) жыйындысы сөздүн семантикасынын толук көрүнүшүн берет жана тилдин лексика-семантикалык тутумундагы бардык окшош варианттардан ажыратат.

Мисал катары, немис тилиндеги коркуу сезимин көрсөтүү үчүн колдонулган этиштерди жана этиш фразеологизмдерин карап көрөлү. Семантикалык талаа семантикалык компоненттердин саны боюнча интегралдык жана дифференциалдык семенемдердин кесилишин белгилөөнүн натыйжасында субполдорго бөлүнөт [10, 81-б.]. Семдерди бирдиктүү семантикалык мейкиндикке бириктирүү Интегралдык Сема аркылуу ишке ашырылат, ал эми талаа ичиндеги семенемдерге карама-каршы келүү үчүн дифференциалдык семенемдер жооп берет. Талданып жаткан лексика-семантикалык топ үчүн интегралдык Сема "коркуу" сема болуп саналат, бул ар бир аталыштын сөздүк аныктамасында ушул эмоцияга көрсөтмө камтылгандыгын билдирет. Мындан тышкары, бардык лексикалык бирдик категориялык жол-жоболук менен бириккен. Кийинки кадам-дифференциалдык семенемаларды жана семантикалык компоненттерди бөлүп көрсөтүү максатында Сөздүк аныктамаларын талдоо. Жүргүзүлгөн талдоо көрсөткөндөй, немис тилинде коркууну билдирген процесстик маанилердин семантикалык тобунда 4 дифференциалдык семенеманы жана 10 семантикалык компонентти айырмалоого болот (СК): 1. сема «каузация» = СК «каузация (+)»: СК «каузация (-)»; 2. сема «коркуу деңгээли» = СК «катуу коркуу»: СК «алсыз коркуу»; 3. сема «байланыштуу эмоционалдык абал» = СК «ыңгайсыз сезим»: СК «азаптуу сезим»; 4. сема «коштоочу физиологиялык реакция» = СК «тишти кычыратуу»: СК «титрөө»: СК «катып калуу»: СК «суукту сезүү». Мисалы, лексикалык бирдиктин *habe Gänsehautbekommen* (теридеги суукту сезүү) компоненттик анализи: «schüttelfrost durch intensive Angst, Entsetzen, Aufregung» [14] (катуу коркуудан, коркуудан же тынчсыздануудан улам суук сезүү) деген аныктамасы бар: [коркуу + каузация (-) + катуу коркуу + суук сезүү].

Аталыштардын лексика-семантикалык тобу-жалпы инварианттык мазмундагы уруктардын жыйындысы. Бирок бир катар лексикалык бирдиктер туунду маанилердин, башкача айтканда семантемалардын болушу менен мүнөздөлөт. Изилдөөчү туунду уруктардын сезимдеринин ортосунда белгилүү бир типтеги байланыштардын болушуна байланыштуу бир катар анализдерди жүргүзө алат. Полисеманттык даражанын коэффициентин өлчөөгө болот, бул базалык Уруктун саны менен уруктун туундуларынын санынын катышы. Негизги уруктар тигил же бул эмоцияны билдирген монологсемдик уруктар болуп саналат. Бул лексемалар

эмоцияны билдирген, бироқ эки же андан көп сөздөн турган фразеологизмдерге карама-каршы келет.

Мисалы, талдоо маанилеринин процесстик смыслов көрсөткөндөй, аталышын *craindre, effrayer, épouvanter, fouette, frémir, intimider, trembler*, базалык болуп эсептелет жана алар ошол эле ээ бирден көп мааниге ээ. Мисалы, “1. *Envisage (qqn, qqch.) comme dangereux, nuisible, et en avoir peur* (коркунучтуу деп эсептеп жана андан коркуу); 2. *Être sensible à, ne pas supporter* (сезимтал болуу, чыдабоо) [15]. Демек, лексикалык бирдиктердин берилген категориясы үчүн полисемантикалык даражанын коэффициенти 1 (бирдик).

Лексикалык бирдиктер белгилүү бир "тил системасында жана сүйлөө-ой жүгүртүү ишмердүүлүгүндө статуска" ээ [3, 90-б.]. Ошентип, эмотивдик лексиканын иштешинин өзгөчөлүктөрүн сүрөттөө кызыктуу маселе болуп көрүнөт. Аталыштарды колдонуу чөйрөсүнүн көрсөткүчү болуп сөздүктүн таштандылары эсептелет, алар убактылуу, стилдик, аймактык жана эмотивдик маанилерин көрсөтөт. Мисалы, англисче *fraidycat* (коркок) колдонуунун америкалык варианты катары белгиленет, ал эми этиштик фразеологизмдер *runamile* (коркуу), *getthewindup* (коркуу) Британдык колдонуу варианты катары белгиленет.

Мында лексикалык бирдиктердин көпчүлүк бөлүгү маанилүүлүктүн жогоруда аталган түрлөрүнүн жоктугу менен мүнөздөлө тургандыгын белгилей кетүү керек, мисалы англис тилинде коркуу сезимдеринин аталыштарынын 72% ы өзгөчө сөздүк белгилер менен белгиленбейт. Кепте лексикалык бирдиктердин иштешинин өзгөчөлүктөрү синтагматикалык, туунду жана жарым-жартылай маанилери менен да көрсөтүлөт. Синтагматикалык маанинин мисалы катары англис тилиндеги төмөнкү эмотивдерге токтололу: сын атооч *terrified* (корккон) "*very frightened*" [16] (абдан корккон) аныктама катары да, предикаттын номиналдык бөлүгү катары да колдонулат, ал эми сын атооч *petrified* (корккон) «*extremely frightened, especially so frightened that you cannot move or think*» [16] (өтө корккон, айрыкча кыймылдай албай же ойлоно албай коркуп калган) предикаттын номиналдык бөлүгү катары гана колдонулат.

Лексикалык бирдиктердин структурасын изилдөө методологиясы. Лексикалык бирдиктердин структурасын изилдөөнүн эң эффективдүү ыкмасы туунду же сөз жасоо анализи болуп саналат. Алдын ала этапта коркуу мотивдери монологсемдик бирдиктерге жана фразеологизмдерге бөлүнөт, андан кийин сөз жасоо моделдерин жана монологсемдик лексикалык бирдиктердин туунду жолдорун талдоо жүргүзүлөт. Жүйөлөштүрүлгөн номинациялар андан ары талдоого алынат жана жүйөлөштүрүүнүн түрү баса белгиленет.

Номинациялардын структуралык мотивацияланышы тил бирдигинин морфологиялык же синтаксистик түзүлүшү менен камсыз кылынат, мисалы, француз тилинде төмөнкүдөй номинациялар структуралык-жүйөлүү болуп саналат: *pétochard* (коркок), *effarouchement* (коркуу), *intimidation* (коркутуу). Номинациялардын семантикалык мотивацияланышы мазмунунун планын өзгөртүү менен аныкталат,

мисалы, англис тилинде bloodcurdling (үрөй учурган), hair-raising (үрөй учурган), spine-chilling (коркунучтуу) сын атоочтор семантикалык жактан мотивацияланган болуп саналат.

Мотивациянын түрү эки категорияда көрүнөт. Биринчи критерийге ылайык, структуралык же семантикалык өзгөчөлөнүү мүмкүн сырткы аталыш структурасынын бардыгында же кээ бир бөлүктөрүндө гана көрүнөт, бул учурда биз толук же жарым-жартылай мотивация менен алектенебиз, мисалы, англисче frighten (коркутуу); орус. страшать; франц. арешер (коркутуу) толук мотивация менен мүнөздөлөт. Экинчи критерийге ылайык, мотивациянын түрү номинациянын бөлүктөрүнүн лексемалар менен грамматикалык түзүлүшүн эске алуу менен дал келүүсүнөн көз каранды. Муну менен биз англис тили сыяктуу түз же кыйыр мотивация жөнүндө сөз кылабыз horror-stricken (корккон), орус. страховодный түздөн-түз түрткү болгон номинациялар.

Мотивацияланган номинациянын ички формасынын структурасы эки "түрткү берүүчү белгилердин фундаменталдык типтеринин, атап айтканда идентификатордун жана модификатордун" жардамы менен сүрөттөлүшү мүмкүн [9, 184-б.]. Аталыштын белгилүү бир семантикалык талаага кирүүсү идентификатордун эсебинен камсыз кылынат. Идентификаторлор "билдирилген белгинин жалпылоо даражасы боюнча" айырмаланышы мүмкүн [8, 127-б.]. Коркуу сезимдеринин аталыштарынын семантикалык талаага биригиши тамыр морфемасынын негизинде жүрөт (нем. Angst (коркуу), франц. peur (коркуу), орус. страх) түздөн-түз тиешелүү түшүнүктү көрсөтөт. Түрткү берүүчү белгилердин экинчи тобу аталышты башка аталыштын талаасы менен байланыштырат. Модификатордун аты болуп кайсы болбосун башка предметтин, аракеттин, белгинин Ж.Б. аталышы саналат. мисалы, "процесстик" сема орус номинацияларынын түзүмүндө коркунучтуу, коркунучтуу, строитель болуп саналат. Түрткү берүүчү белгилердин берилиштеринин экспликациясы ар кандай болушу мүмкүн. Аталыштын ички формасынын структурасы төмөнкү элементтерден турушу мүмкүн: 1. болушу идентификаторду жана модификатора, мисалы, англис тилинде: fearful (идентификатору fear-, модификатор -ful), frighten (коркутуу) (идентификатору fright-, модификатор -en); 2. идентификатордун гана болушу, мисалы, зат атооч fear (коркуу) англис тилинде этиштен конверсия жолу менен түзүлөт, ошондуктан бул жерде "коркуу" түшүнүгүн билдирүүгө байланыштуу морфема гана аныкталат. 3. модификатор гана болушу, мисалы, көчүрүү маанисинде модификатор катары берилген, ошентип полисемантические номинация англис тилиндеги: hairy "коркунучтуу" ← hairy "түктүү", chill "коркутуу" ← chill "муздатуу"; экинчи француз тилинде flageoler "коркуу" ← flageoler "титирөө (бут жөнүндө)" өзүнүн структурасында гана ээ болот модификатор. 4. ички форма жок, ошондуктан бул топту мотивацияланбаган номинациялар гана түзөт (мисалы: англисче. fright "коркуу"; орус. жуть; франц. peur "коркуу") [2, 90 б.].

Ч.Айтматовдун "Кыямат" романына өтөлү. "Кыямат" романындагы коркуу концепциясы ар кандай чанда кезигүүчү 68 сөз жана сөз айкашы менен вербализацияланат: алардын 20,6 % - зат атоочтор (оозеки сөздөр көп санда берилет:

коркуу, коркуу, коркуу, коркуу ж.б.), 16,2 % - сын атоочтор, 8,8 % - тактоочтор, 54,4 % - этиштин конъюгацияланган формалары, ошондой эле мүчө жана чакчылдар (коркуу, коркутуу, коркуу, коркпоо жана коркпоо ж.б.) 212 колдонууда. Романда биз бир оозеки колдонууну (коркуу) жана лексеманын бир колдонулушун жолуктурабыз коркуу интерекция маанисинде (“Ой, коркуу, бул кандай!»).

Жакын перифериялык зона концепциянын ядросунун лексемалары менен семантикалык байланыштардын начарлашы менен мүнөздөлөт жана төмөнкү квази-синонимдердин жардамы менен түзүлөт: тартынчаактык, коркуу, коркоктук, коркуу. Романда биз лексеманын эки колдонулушун табабыз коркуу: «Авдий вострепнулся было - он с детства любил стоять смотреть, куда несутся пассажирские поезда, кто мелькает в окнах, чьи фигуры и лица» (91). «Авдий с детства любил следить за поездами: ведь он еще застал послевоенные паровозы, те романтические машины, выбрасывавшие могучие столбы дыма и клубы пара, оглашавшие гудками окрестность, - но он не представлял себе, что с таким трепетом будет ожидать поезд, ведь ему предстояло незаконно и более того - насильственно проникнуть в него» (103).

Коркок/трус лексемасы кичи талааны түзөт: трус - трусливый - трусливо - трусость.

«Трусость псов возмущала хозяев» (185). «К удивлению присутствующих, Жайсан злобно заворчал, поджал хвост, втянул голову и кинулся наутек. И только потом, уже во дворе, под окном, залаял трусливо и жалко» (189). «А редактор - мы с ним когда-то вместе учились, трус и подхалим каких мало - от таких слов даже заикаться начал» (191). «Я ему уже говорил и опять скажу прямо в лицо: он поступил, как трусливый провокатор» (234).

Акырында, перифериялык зонага жакын лексикалык-семантикалык коркуу лексемасынын көп компоненттүү талаасын түзөт: опасение - опаска - обезопасить - опасаться - опасаясь - опасность -безопасность - опасный - безопасный - небезопасно:

«Но опасения ее были напрасны» (6). «Вот и суенилось вокруг сурочье племя, презрев опасность» (11). «Волкам надо было исчезнуть, унести ноги, двинуться куда-нибудь в безопасное место, однако именно этому не суждено было осуществиться» (23) ж.б.

Лингвистикалык жана энциклопедиялык сөздүктөрдүн аныктамаларына кайрылып, инжилдерди жана романды бытыранды талдоонун негизинде биз коркуу түшүнүгүнүн төмөнкү алкактарын аныктап, сүрөттөдүк:

1. Фрейм «Коркуу – жан дүйнөнүн абалы». Биз талдаган бардык булактарда корку - бул романдагы түндүн жана шаардын сүрөттөрү менен курчуган жан кыйнаган сезим.

«Еще прошлой ночью в Гефсимании на Масличной горе я изнывал, ужасался от тоски, навалившейся, как черная ночь, не находил себе места и, бодрствуя с учениками, все не мог успокоиться и в предчувствии страшном дошел до кровавого

пота» (120). «Страшусь я смерти, и ноги мои холодеют, хотя сегодня так невыносимо жарко» (122). «Да, наместник римский, я страшусь свирепой казни» (116).

2. Фрейм «Коркуу – тирүү жандык».

«А только места я себе не находил, томление, страх и тоска обуревали меня, и звуки тягостные вроде бы из сердца моего в небо уходили (129). «<... > а я летал как одинокая пушинка в поднебесье, томимый страхом и предчувствием дурным, и думал - вот конец света...» (130).

КОРУТУНДУ

Жыйынтыктап айтканда, лексиканын салыштырмалуу аморфтук мүнөзүнө карабастан, тилдин бул катмарын изилдөө үчүн лексикалык бирдиктердин мазмунун жана түзүлүшүн ачууга жардам бере турган бир катар лингвистикалык изилдөө ыкмаларын колдонсо болот. Ошентип, тигил же бул аталышты сөздүктө чечмелөөгө таянган компоненттүү талдоо методу, полисемия методу жана маанилүүлүк методу лексикалык бирдиктин мазмунунун бардык өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт, демек, коммуникацияда тигил же бул сөздү колдонуу менен тилдин сүйлөөчүсү туюндурган маанинин кылдаттыктарын ачып берет. Даражаны, типти, мотивациялануунун түрүн, ошондой эле сөз жасоо ыкмасын жана ички форманын түрүн аныктоону камтыган аталыштардын структурасын талдоо методдору сүйлөөчүнүн лексема менен семеманын (фразеологизм жана фразеологизмдик маани) ортосундагы байланышты кантип андап билүүсүн тактоого жардам берет.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Бочкарев А.Е. О способах и средствах выражения страха в русской языковой картине мира // Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2016. №3. С. 5-14.
2. Варуха И.В. Модификатор в моделях внутренней формы (на примере эмотивов страха в английском, русском и французском языках) // Казанская наука, 2019. №11. С. 89-91.
3. Васильев Л.М. Актуальные теоретические проблемы современной лингвистической семантики // Вестник Башкирского университета. – Т.14.№3(1).- Уфа, 2009. С. 89-111.
4. Ионова С.В. Лингвистика эмоций – наука будущего // Известия ВГПУ. 2019. №1 (134). С. 124-131.
5. Муллагаянова Г.С. Полевые подходы к изучению эмоций в лингвистике // Вестник ЧелГУ. 2010. №29. С. 103-106.
6. Садуов Р.Т. Языковой ландшафт как инструмент исследования межкультурной коммуникации // Совр. пробл. филол. и мет. преп. яз: Межд. науч.-практ. конф. – Елабуга, 2020. С. 212-214.
7. Современный толковый словарь русского языка под редакцией С.А. Кузнецова. – М., 2004. 959 с.

8. Уразметова А.В. Топонимическая система США: первичная и вторичная номинация: монография. М.: Флинта: Наука, 2017. 188 с.
9. Шафиков С.Г. Типология лексических систем и лексико-семантических универсалий: Монография.-Уфа, 2004 – 238 с.
10. Шафиков С.Г. Лексическая типология языков: учеб. пособие. – Москва, 2018. 173 с.
11. Шаховский В.И. Эмоции как объект исследования в лингвистике // Вопросы психолингвистики. 2009. №9. С.29-42.
12. Эбзеева Ю.Н., Ленъко Г.Н. Каузативные и некаузативные глаголы при изучении эмотивной лексики // Вестник РУДН, серия Лингвистика, 2011, №4. С.42-45.
13. Яблокова Т.Н. Современные подходы к изучению эмоций в лингвистике (на материале английского языка) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. №6 (60): в 3-х ч. Ч.2. С. 180-183.
14. Duden: Deutsches Universal wörterbuch. – Mannheim, 2001. 1504 s.
15. Nouveau Grand Robert: Dictionnaire de la langue français. – Paris: Le Robert, 2010. 1891 p.
16. Oxford Advanced Learner’s Dictionary. – Oxford University Press, 2005. 1954 p.
17. Wierzhbicka A., Besemeres M. Emotion terms as a window on culture, social psychology and subjective experience // Язык и эмоции: номинативные и коммуникативные аспекты. Волгоград, 2009. С. 94-105.